
ÓKOR

Nagy Sándor Afrikában

Talán nem túlzás azt állítani, hogy az ókori kultúrák hagyatékát (beleértve a görögök és a rómaiak mellett a keletieket és az afrikaiakat is) több tudománysszak, így a történelem, a művelődéstörténet, a kulturális (művészeti, irodalmi stb.) területek vagy akár a néprajz – etnológia szemüvegén át is mindenképpen érdemesnek látszik megközelíteni, mégpedig inter- vagy multidiszciplináris jelleggel. Különösen, ha széttekintve azt láthatjuk, hogy például a széles nagy nemzetközi tudományosságban immár nemcsak Homérosz áll az ókori folklór (s hozzá kapcsolódóan a mítosz és történelem) nyomozásának fókuszában. Hanem – még megmaradva a görögöknél – a rendkívüli mélységeket feltárva elemzett-átszűrt mítoszoktól is általában immár tovább lépett a mind szélesebb spektrumú kutatás, akár az ókori elbeszélések és a mesék összevetése, vagy mondjuk Hérodotosz könyvei folklorisztikus adalékainak (mesék, proverbiumok) feltárása, de akár ugyanezen könyvek *oral history* jellegének felmutatása felé. Az ókori keleti és óegyiptomi írott, illetve irodalmi hagyományok ilyen többoldalú forrásként (történelem, irodalom, néprajz, sőt szociológia, társadalom- és vallástudomány) való megközelítési lehetőségéhez tehát aligha férhet kétség.

Hiszen ha a dél-amerikai magas kultúrák vizsgálatára, többek között, éppen a kulturális antropológia is vállalkozott, akkor ez a közelítési mód a régi Egyiptom, a sumér-akkád, az ugariti vagy a régi kínai, indiai és más közel- és távol-keleti kulturális örökségek esetében is célszerűnek tekinthető (elég itt talán csak *Komoróczy Géza* korábbi számos sumér-akkád tanulmányát, lexikoncikkeit, könyveit említenünk, amelyek ugyan elsősorban néprajzi – etnológiai, illetve irodalmi – folklorisztikai szempontok szerint közelítették még anyagukat, de elkerülhetetlen volt esetükben számos történelmi, művelődéstörténeti és szakmai szempontot is mozgásba hozni).

E gondolatok jegyében vettem kézbe a dél-afrikai ókortársaság folyóiratának (*Acta Classica*) 5. Supplementum-át, amely kilenc tanulmányt tartalmaz, és ezek (is) bizony – az előbbieik jegyében – valóban számot tarthatnak a történészeknek kívül más diszciplinák, így akár a néprajzkutatók, illetve az

etnológusok figyelmére is. Hiszen még a szorosabban történelmi kérdéseket feszegető írások esetében is a szerzőknek képzelt vagy valós események legendás leírásaival kell(ett) megvívniuk. Ne feledjük, az elemzésekben egyébként gyakran érintett és számos változatban, illetve nyelven létező középkori *Nagy Sándor-regény* is legendák sorát foglalja magába. És persze a sok mítosz- és legenda-szöveggel telt munkákat egyképpen átlengi e régi források okán a szóbeliség (*oral history*) jelenléte.

A tanulmányok közül hét történelem-közeli témájú. *Philip Ogden* áttekintő, összefoglaló tanulmányának a címe is árulkodó: [Alexander and Africa (332–331 BC and beyond): The Facts, the Tradition and the Problems]. Elsősorban a legfőbb történelmi kérdésekkel (Egyiptom anektálása, Nagy Sándor Memphisben és a megkoronázás kérdésköre, Alexandria alapítása, a Siwah-expedíció, Egyiptom megszervezése, Nagy Sándor karthágói ambíciói, Nagy Sándor halottként való visszatérése Egyiptomba, Nagy Sándor legendája az antikvitásban: Etiópia és Meroé) foglalkozik. Azonban számba veszi a legendás elemeket is (Nagy Sándornak a fáraók dinasztiájához kötött születése, feltételezett utazása Etiópiába és találkozása a nuba vagy Kush-beli császárnővel, *Candace / Kandake*-val stb.).

Hugh Bowden viszont (Alexander in Egypt: Considering the Egyptian Evidence) a forrásokban fellelhető feltételezett egyiptomi utazásokról készített kritikai elemzést: a nagy fejedelem Siwah-ba tett utazásához ugyan csak kapcsolódik egy néprajzi jellegű motívum, hivatkozás az út létrejötté indoklásának tekintett *oraculumra*. Nem beszélve arról, hogy maguk az utazások (illetve feltételezéseik) is egy régi hagyományos rítushoz kötődtek: az újonnan kijelölt fáraónak először (az előző halála napjától kezdve) fáradságosan, hónapokon át végig kellett járnia birodalmát. Bowden szerint az útnak egyébként inkább hatalmi-politikai okai lehettek.

Timothy Howe (Founding Alexandria: Alexander the Great and the Politics of Memory) Alexandria alapításával foglalkozik, és azt igyekszik világossá tenni, melyek voltak Nagy Sándor eredeti elképzelései a várossal kapcsolatban. Így, szerinte, nem az ő törekvése volt a kikötő létrehozása, amely aztán évszázadokra szimbóluma lett a földközi tengeri kereskedelemnek, de a tanulmányíró elemzése szerint magát a várost se akarta polgárias fővárossá emelni Nagy Sándor, csak egy katonai erődben gondolkodott. (Ennek ugyan ellentmond az a *Török László* által is említett tény, miszerint a nagy makedón úgy teremtette meg hirtelenében a semmiből a várost, hogy rendeletileg mindenkinek harminc kilométeres körzetben be kellett költöznie Alexandriába!)

Pat Wheatley (Demetrius the Besieger on the Nile) tanulmánya a nagysándori kor utáni történelmi korszakba vezet: az Antigonidák és a Ptolema-

ioszok hatalmi harcát eleveníti fel. A makedón Antigonosznak az egyszemű fia, Démétriosz 306-ban Ciprusra szorította vissza Ptolemaioszt, de nem tudta ezt követően győzelemre vinni Egyiptom lerohanását. Wheatley részben Plutarkhosz leírására támaszkodva elemzi az eseményeket, kitérve arra, hogy az apa Antigonos folyamatosan törekedett a makedón hódítások egyesítésére, de valahogy hiányzott belőle a hadvezéri képesség, a jó látásmód és az energia, hogy szándékát megvalósítsa.

Ezt követően két tanulmány is foglalkozik a görög-római antikvitás egyik legnagyobb hatású forrásával, a *Nagy Sándor-regénnyel*, amely a középkorban keletkezett, és a Keleten, illetve Afrikában született legendák egész sorát foglalja magában. *Sulochana Asirvatham (The Alexander Romance. Tradition from Egypt to Ethiopia)* az egyiptomi és etióp vonatkozásokat kísérli meg teljes egészében feltárni. Munkájában nagy segítségére voltak az alexandriai és az etióp kopt egyház között mindmáig fennálló kapcsolatok. Így számos új adatot sikerült fényre hoznia. Míg *Corinne Jouanno* viszont (*The Fate of African Material in the Greek and Byzantine Tradition of the Alexander Romance*) a görög és bizánci hagyományokból igyekszik előásni a többnyire a történelem, a regényesség, a legendák és a mítoszok határán mozgó afrikai mozzanatok. Számos ókori és kora-középkori forrásban nyomozza, miként változnak át vélt vagy valós történelmi tények legendává (jó példa erre: a feltételezett etióp császárnőt, Kandaket az első évezredben már Ázsiában és Meroé-ben Paphlagóniai Amasztrisz helyettesíti).

Különös témával foglalkozik az utolsó dolgozat (*John Atkinson: Alexander and the Unity of Mankind: Some Cape Town Perspectives*): három fokvárosi és egyébként börtönviselt személy életében hogyan hatott (nacionalizmus, kommunizmus, faji elkülönülés) Nagy Sándor történelmi példája, a görög és a perzsa nép egyesítése. Harmadikuk, az 1983-ban elhunyt Mary Renault egyébként (és vélhetően a börtönben) egy trilógiát is írt a nagy makedón királyról.

Néprajzi, etnológiai szempontból ki kell emelnünk a tanulmányok sorában harmadikként közölt munkát (bár az elemzett téma összefüggése a politikai-társadalmi hatalom kiváltotta különleges helyzet szempontjából ugyancsak igen tanulságos). Egyszóval *Frances Pownell* tanulmányát (*Callisthenes in Africa: The Historian's Role at Siwah and in the Proskynesis Controversy*) kell említenünk, amely egy kétségtől egyedülálló szokás, a *proskynesis* kapcsán tár fel hagyományokat és történelmi eseményeket egyaránt magába foglaló részletes áttekintést.

Magáról a szokásról Hérodotosz a következőket írja: Amikor (*személyek*) találkoznak egymással az utcán, akkor megtudhatják, hogy az éppen

összetalálkozott személyek egyenrangúak-e: ha valóban azok, akkor még mielőtt beszélni kezdenének, szájon csókolják egymást. Abban az esetben, ha egyikük kicsivel lejjebb áll a ranglétrán, a csók csak az arca adható; ha a rangkülönbség nagy, az alsóbbrendű leborul a földre.

Mindez oly módon kötődik Nagy Sándorhoz, hogy a perzsiai hadjárat idején a király külön felkérésére kíséretébe szegődött Kalliszthenész görög történész, aki Arisztotelész unokahúgának, Héró-nak a fia volt. És a nagy görög filozófus nővére, Aristemne emelte őt Nagy Sándor udvarába. Eleinte hangosan dicsérte Sándort, míg később, ázsiai hadjáratai idején kritizálni kezdte, és különös megvetéssel szólt róla, amikor az perzsa szokásokat vett fel, így elvárta a szolgai *proskynesis*-t kiemelt ünnepi eseményeken.

Ami Kalliszthenész további sorsát illeti, később belekeveredett egy hazaárulásnak minősülő összeesküvésbe, börtönbe vetették, és hónapok múltán (vagy a kínzások miatt, vagy betegségben) meghalt. A kutatók korábban többnyire furcsállták, hogy Nagy Sándor „első szóvivője” szembe kerülhetett a királlyal azért, mert az be akarta vezetni a görögöknél is a *proskynesis* gyakorlatát.

Pownell (amint az előszóíró *Philip Bosman* kifejti) azzal érvel, hogy Kalliszthenész mindig szem előtt tartotta a görög hallgatóság ízlését és előítéleteit, akik szerint az isteni szülőket és az istenülést (istenné válást), istenséget meg kell különböztetni, vagyis Nagy Sándor büszkélkedhet azzal, hogy Zeusz leszármazottja, de a görögök számára elfogadhatatlan volt, hogy egy földi halandó már életében istenné váljon. Vagyis Kalliszthenészt ezért nem lehet hibáztatni. Amiben ő tévedett, az az, hogy a *proskynesis* kapcsán nyilvánosan hivatkozott Nagy Sándor istenné felemelésének igényére, miközben ezzel a királynak vélhetően politikai szándékai lehettek.

Megjegyezzük viszont, hogy maguk az üdvözlő, köszöntő szokásformák a hagyományos társadalmakban kitüntetett szerepet kapnak, legyenek azok ókoriak vagy akár az etnológia megszületése óta felfedezett-feltárt archaikus kultúrák: Afrikában a számunkra itt a XXI. században már némileg idegenkedést kiváltó megoldástól (találkozáskor a felek leköpi egymást) a nyugat-afrikai dogonoknál gyűjtött, hihetetlenül emelkedett, választékos és néha szinte költeményekké nemesedő párbeszéddekig (például: 1. *Üdvözöllek!* – 2. *Üdvözöllek!* – 1. *Békében élsz?* – 2. *Én igen.* – 1. *És a feleséged?* – *És a gyermekeid?* *És a nagy föld?* *És az állatok?* – 2. *Békében élnek ők is.*) terjed a létező formák sora.

A másik egészen különleges információval szolgáló tanulmány szerzője *Adrian Tronson*. Ő probléma-felvetésében (From Jerusalem to Timbuktu: The Appropriation of Alexander the Great by National Narratives) azt

igyekezik feltárni, hogy Djibril Tamsir Niane manding származású, de mára Szenegálban tevékenykedő (a Senghor Alapítvány igazgatója) folklórszöveggyűjtő és Afrika-tudós 1960-ban francia prózában közzétett Szungyata eposz változata a különféle írásos Sándor-hagyományok (Alexander Romance, Pseudo-Kallisthenesz, Plutarkhosz, Granikosz, Josephus Gaugamela, arab források: Korán, koranikus költészet, Ibn Khaldun) hatását mutatja. Állítását egy sor párhuzam közreadásával próbálja igazolni.

A szerző elemzését követően arra a következtetésre jut, aligha valószínű, hogy a történelmi Szungyatáig (1190? vagy 1217–1255) visszanyúló eposzra tett egykori közvetlen hatásról lehet szó. Inkább azt feltételezi, hogy Niane gyűjtői tevékenységét megelőzően (1950-től) már tanult a Bordeaux-i Egyetemen, és a modern Mali állam 1960-as megeremtése előkészületeinek hatására (történelmi ismereteiből következően) módosíthatta az egyébként rendkívül nagy hatást kiváltó szöveget, jóllehet az eposznak (már a Niane által közzétett változatnak) eredeti nyelvű (manding) változata mindmáig nem vált ismertté. Tronson tanulmánya nyilván nemzetközi vitát fog majd kiváltani (bár tájékozódásom nyomán *Jan Jansen* kiváló holland Szungyata-kutató és manding szakértő jelezte számomra levelében, hogy a francia nyelvű Niane-változat megszületésével kapcsolatban már korábban felmerült a szakirodalomban a „történelmi vonatkozású idegenkezűség” lehetőségének latolgatása).

Mindenesetre tény, hogy magához az „igazi”, mára több tucat változatban ismert Szungyata eposzhoz hitelesség tekintetében aligha férhet kétség, hiszen egyrészt már a XX. század elejéről létezik több részlet, mesei jellegű megfogalmazás francia prózai átírata mellett *Frobenius* német nyelvű és ugyancsak prózai átírata, ez utóbbi azonban a szövegtípusnak mind az öt epizódját már magába foglalja. Másrészt az 1970 után fényre került és kiadott, nagyszámú autentikus, kétnyelvű változat ugyancsak erőteljesen hitelesíti a mára az afrikai történelmi identitástudat egyik fő forrását képező, vagyis történelmi forrásként is kezelt manding hőseposzt.

A kötetbe beillesztett tanulmányok tehát, amelyek eredetileg egy 2011-ben Grahamstown-ban megrendezett konferencián hangzottak el, méltán betöltik vállalt szerepüket: Afrikából adni új szempontokat és nyújtani figyelmet érdemlő friss kutatási eredményeket Nagy Sándor afrikai expedíciójáról.

Philip Bosman, ed.: *Alexander in Africa* (Nagy Sándor Afrikában), 2014, Pretoria, Classical Association of South Africa, 182 o.

Biernaczký Szilárd